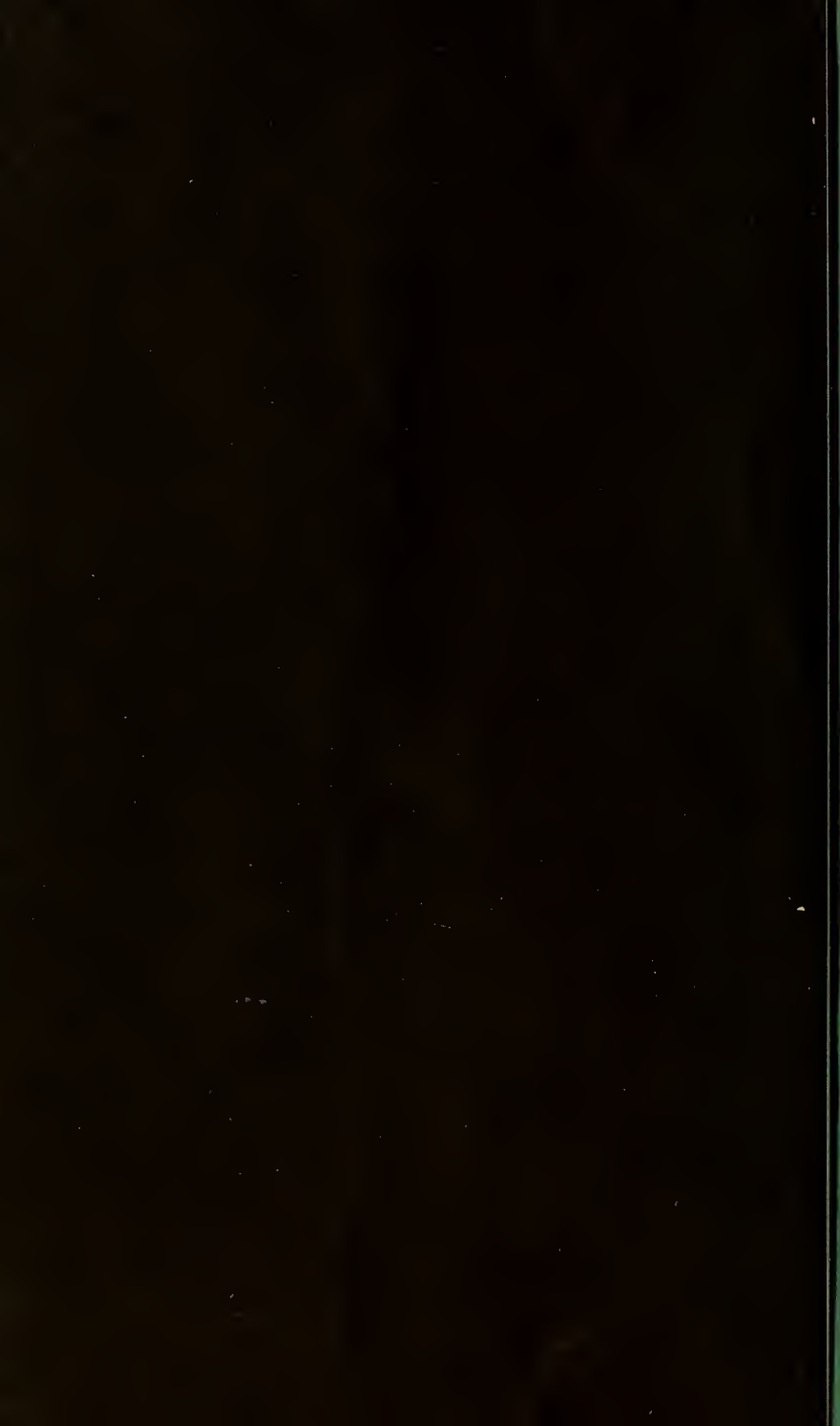

PA 6205

.C3

Copy 1

QUAESTIONES AMMIANEAE.

DISSERTATIO INAUGURALIS

QUAM

CONSENSU ET AUCTORITATE

AMPLISSIMI PHILOSOPHORUM ORDINIS

IN

ALMA LITTERARUM UNIVERSITATE

FRIDERICA GUILIELMA

AD

SUMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES

RITE CAPESSENDOS

DIE XI. M. IULII A. MDCCCLXVIII.

H. L. Q. S.

PUBLICAE DEFENDET

AUCTOR

GUILIELMUS ADOLFUS CART

VALDENSI.

A D V E R S A R I I E R U N T

R. HIRZEL, DR. PHIL. DES.

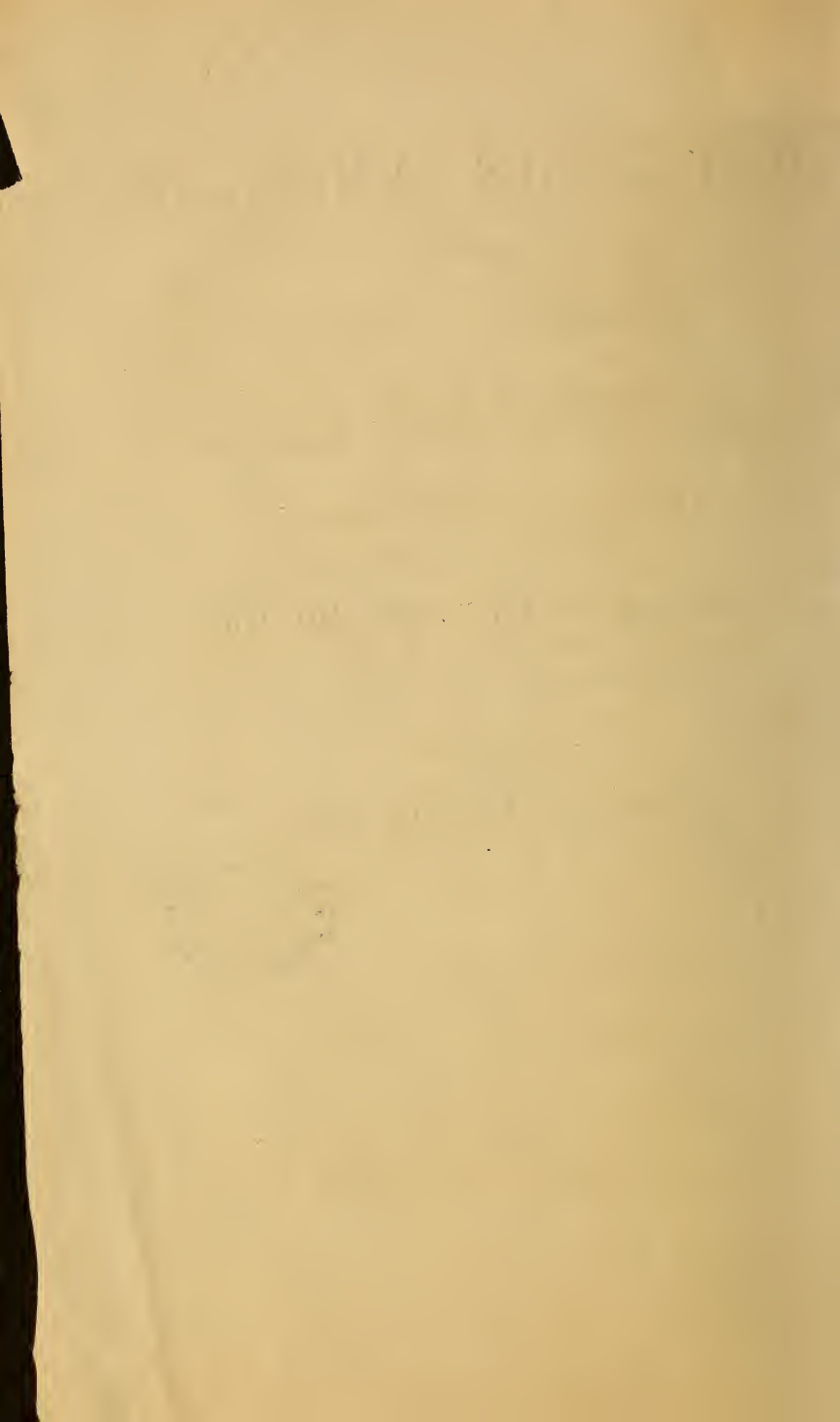
R. HOPPE, AUSCULTATOR.

F. MENGE, DR. IUR. UTR.

BEROLINI

TYPIS EXPRESSIT GUSTAVUS SCHADE.

1226

PA6205
.C3

IOANNI CLASSEN

PRAECEPTORI DILECTISSIMO,

AUGUSTO ERNST

AMICO PATERNO

ANIMI GRATI PIQUE CAUSA.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

PHYSICS

1911

1911

De Ammiano Marcellino disserere cum nobis sit consilium, non plane operam tibi perdidisse videbimur, si ad ea quae de hoc scriptore iam elaborata et in publicum sunt edita respicias. Mira enim est librorum¹⁾ illorum ratio, quorum nullum nobis satisfacere fatebimur, quoniam, cum alii alia prorsus omittant, alii alia falsa praebeant, ne unus quidem — sine arrogantia dicere liceat! — omnia quae ad rem pertinent sine erroribus comprehendit. Non solum igitur e scriptis illis probatae sententiae sumendae erant atque colligendae, id quod parvum attulisset fructum, sed de integro tota materia diligenter pertractanda omnesque quaestiones denuo erant instituendae. Ammianum autem, quamquam in re publica numquam partes ipse primas vel tantum secundas egit, non indignum esse in quem opera non ea quidem multas

¹⁾ Claudii Chiffletii de A. M. vita et libris rerum gestarum *μυρό-βιβλον*. Lovanii 1627. — Henrici Valesii Praefatio Edit. 1636; Hadriani Valesii Praefatio Edit. 1681. — C. G. Heyne: Prolusio censuram et ingenium historiarum A. M. continens. 1802. — Quos omnes libros in Erfurdii editione repetitos invenies. — C. A. Müller: De A. M. Progr. Posnaniense 1852. — A. A. Ditki: De A. M. Progr. Rössel 1841.

diversasque in partes extenta, sed accurata et laboriosa conferatur, vix est quod moneamus, cum non paucorum annorum memoria praecipue per eum auctorem extet, qui et multitudine et gravitate rerum gestarum inter omnes excellunt; verum quanti ad fidem historicam scriptoris inquirendam momenti sit ipsius vitam fataque varia et condiciones cognitae habere, inter omnes satis constat. Iuvabit autem vel pauca pro virili parte et ipsos attulisse, id tamen maxime caventes, ne plura scire velimus quam scire possumus.

Libellum nostrum ita disponemus ut primum Ammiani vitam explicemus, tum accuratius quam adhuc est factum, utrum Christi an veterum deorum cultui deditus fuerit inquiremus; postremum pauca de libris quo tempore scripti sint nobis erunt addenda.

I.

Ad Ammiani Marcellini vitam cognoscendam non multa suppetunt nobis subsidia; praeter enim unam a Libanio scriptam ad eum²⁾ epistolam de qua saepius nobis agendum erit, ex ipsius solis libris, tamquam ex parco desertam recreante fonte regionem, omnis est haurienda notitia. Haud pauci tamen sunt Codicis Theodosiani loci qui scrutantibus nobis lucem afferant, praecipue commentariis instructi Iac. Gothofredi; quibus vir ille stupendae doctrinae, quem — ut cum Plinio loquamur — conterraneum nostrum fuisse gloriamur, de illo-

²⁾ Primus eam attulit Henr. Valesius e codice Parisino. Tota extat apud Wolfium: Epistolae C. Lipsiae 1711.

rum temporum indagatione et omnino de arte historica optime meritus est.

Ammianum Graecum fuisse ex ipsius verbis patet: XXXI, 16. 9: Haec ut miles quondam et Graecus — explicavi. Saepiusque ubi latinum ad ea quae vult significare vel omnino deest vocabulum vel scribenti non in mentem venit, graeco usus addit verba: ut nos appellamus, vel: ut Graeci dicimus, similiaque. XIV, 11. 18. 25; XVII, 7. 11; XVIII, 6. 22; XXII, 8. 33; 9. 7; 15. 29; XXIII, 4. 10; 6. 20; XXV, 2. 5; XXVI, 1. 1.

Antiochiae eum natum esse ex epistula Libanii iam Henr. Valesius facillime collegit, in qua haec ad Ammianum scripta legimus: *ταυτὶ* (laudibus augeri) *δὲ οὐ τὸν συγγραφέα κοσμεῖ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἡμᾶς ὧν ἔστιν ὁ συγγραφεύς ἀλλ' αὐτός τε γίγνου λαμπρότερος καὶ ἡμῖν τοῦτο δίδου· τοιοῦτον γὰρ πολίτης εὐδοκιμῶν κοσμεῖ τοῖς αὐτοῦ τὴν πόλιν τὴν ἑαυτοῦ*. Libanium autem Antiochia oriundum esse eoque tempore quo Ammianus Romae, ipsum Antiochiae degisse, praeter omnem est dubitationem. Accedunt loci, qui cum per se quidem ad comprobendam Ammiani originem non valuissent, amoris tamen sunt indicia, quem erga patriam habebat suam: XIX, 8. 12 Antiochiam revisimus; XXII, 9. 14 Antiochiam Orientis apicem pulchrum.

Familiam Marcellini, cum de ea nihil ipse tradat, prorsus ignoramus; nomen satis est vulgatum ut e Marcellinorum collatione quam praebuit Chiffletius nihil fructus faciamus. Si coniecturis nos dedere vellemus, facile suspicari possemus Marcellinum anno 349 Comitem Orientis (Cod. Theod. XV, 1. De operis publicis, 6; XII,

2 De praebendo salario, l. u.) patrem esse nostri, cum nec tempora nec loci repugnent: sed talibus hariolationibus non censeo indulgendum esse, quae vel solo careant, in quo fixae firmiterque constitutae ulteriora possint attingere, neque ideo habeant unde refutari aut impugnari possint. Id tantum pro certo tradendum est, Ammianum non ignobili fuisse extractum ex gente, cum adulescens inter protectores domesticos receptus sit.

De Domesticis et Protectoribus cum fusius iam a viris doctissimis sit³⁾ actum, huc ea tantum afferre satis erit, quibus ad res ipsas intellegendas est opus. Domesticorum nomen omnes comprehendit protectores, qui maiore honore videntur aucti fuisse, sed non protectorum omnes domesticos. Equitibus et peditibus, in quos dividuntur domestici, praeerant singuli Comites, quos Gothofredus in Notitia Dignitatum Cod. Theod. tom. 6, p. II, 21 et Böckingius recte inter Spectabiles esse recensendos iudicarunt, non inter Illustres, ut aliis placuit. Singulis scholis anteibant Primicerii, seu Primates, qui cum dignitate senatoria fruerentur, muneribus tamen senatoriis erant immunes; cuius gradus ea erat amplitudo, ut Iovianus ex ipso Imperator procederet. Primicerios sequuntur Decem primi, et ipsi Clarissimi; ad quem honorem per matriculae ordinem, i. e. pro temporis per quod stipendia meruerant diuturnitate, accedebant, egressis prioribus; et inter hos primus succedebat Primicerio. Sacrae adorandae purpurae licentia data iis erat; domesticorum autem scholis vel adules-

³⁾ Gothofr. Cod. Theod. VI, 24. Paratitlo. — Gibbo XVII. — Böcking ad Not. Dign. Or. p. 262; Occ. p. *396.

centes nobiles vel veterani fortitudine et rebus praeclare gestis insignes adnumerari solebant; aggregabantur quoque iis filii, qui etiam impuberes iisdem emolumentis fruebantur. Eos non tam inter militaria munera quam inter aulicas dignitates collocandos esse, ex eo patet, quod in Codice Theodosiano non in libro VII, quo toto continetur res militaris, leges ad ipsos pertinentes reperiuntur, sed in libro VI, qui maxime de vano illo ambitiosoque apparatu, quem sacrae suae circumdedit Constantinus personae, agit.

E cunctorum numero alii in praesenti erant, i. e. Imperatorem comitabantur, alii in terminos imperii et pleromos qui dicuntur missi, magistros militum sequebantur, ut inter pugnas suo discrimine belli sortis experti postea ad regendos milites ipsi provehi possent.

Ita Ammianum nostrum Ursicino, magistro equitum per Orientem, viro strenuo et pristinae virtutis, a Constantio adiunctum fuisse invenimus, qui tum Nisibim tuebatur, Mesopotamiae urbem munitissimam. XIV, 9. 1. Eum quoque comitatus, cum⁴⁾ sub anni 353 finem vel 354 initium a Gallo Caesare Antiochiam accersitus et crudelibus iudiciis tamquam „iudex imaginarius“ esset praefectus, vivida narratione arbitrarios et cruentos tyranni mores perstringit.

At in Ursicinum ab adulatoribus Imperatoris aures obsidentibus variae calumniae et suspitiones fingebantur, tamquam altiora medidaturum, si Gallo Caesare, quem tum e medio tollere conabatur Constantius, mortuo vel

⁴⁾ Cfr. Tillemont, hist. des emp. 4, 2, 778.

amandato, Oriens potestati ipsius nemine prohibente traderetur: filios Ursicini, militia probatos et aetate corporumque decore commendatos, sine dubio rerum potiri temptaturos esse. Talibus saepissime sollicitatus Imperator, bello Alamannico confecto Mediolanum in hiberna regressus, (XIV, 11. 4) tandem „Ursicinum ad se venire summo cum honore mandavit, ea specie, ut pro rerum tum urgentium captu disponderetur concordii consilio quibus virium incrementis Parthicarum gentium arma minantium impetus frangerentur“.

Itaque Nisibi profectus, copia⁵⁾ rei vehiculariae per Imperatorem facta, cum protectoribus suis, inter quos erat Ammianus, Mediolanum summa diligentia properavit; per hiemem in comitatu Constantii dissensiones inter aulicas remansit.

Sed nefariae artes quibus Spadones et Cubicularii Imperatorem, timidae et credulae indolis virum, irritum tenebant et omnino a vero rerum statu et viro- rum vel fidissimorum voluntatibus comperiendis prohibebant, paullum afuit quin summam rerum in discrimen traherent ipsam.

Silvanum enim, magistrum peditum per Gallias, literis nisi plane commenticiis et impudenter falsis accusabant quod compluribus in suas partes allectis imperio potiri temptaret. Sero fraude omnia esse ficta Mediolani apparuit: Silvanus, ne absens nulla defensionis facultate data condemnaretur veritus, in extrema coactus

⁵⁾ Magister equitum per Orientem habet evectiones annuales XXV, reliqui magg. mil. XV. Not. Or. 28. Occ. *259. — sed ipsi non emittunt. Cod. Th. VIII, 5. 43. 56.

consilia, quae una patebat viam ingressus apud Coloniā Agrippinā ad culmen imperiale surrexit. Cui periculo Constantius, quamvis omnia civilia bella prospera fortuna absolvisset, vi armorum occurrere non ausus, habita deliberatione multiplici id potissimum esse duxit, ut Silvanum, tamquam ipse seditionis nescius esset, probabili argumento reperto cum potestate revocaret intacta, Ursicino successore dato. Itaque is in rem ambiguam missus, quae haud minus periculi quam honoris afferebat, statim discessit, tribunis et protectoribus domesticis decem, ut postularat, ad iuvandas necessitates publicas ei coniunctis; inter quos Ammianus quoque fuit cum Veriniano collega; XV, 5. 22 residui omnes propinqui et familiares. Marcellinus autem quod ut bestiarii obicerentur feris intractabilibus indignabundus, nec minus de rei susceptae eventu anxius, tritis, ut solebat, et vanis solatiis animum erigere et restaurare conabatur. At cum magnis itineribus spatio haud spernendo rapide emenso Agrippinā ingressi cuncta conatibus suis altiora invenissent, Ursicinus mutato statim consilio sese in Silvani partes cedere finxit, ut illum necopinatum atque incautum opprimeret. Braccatorum igitur et Cornutorum cohortibus ubertate mercedis sollicitatis et praemiorum expectatione accensis, Silvanus circiter XXVIII diebus postquam purpuram induerat miserime trucidatus⁶⁾, ut videtur mense Augusto anni 355, totique seditioni finis est impositus.

⁶⁾ Aurel. Vict. Caes. 42, 16. — Cfr. Tillemont 4, 2, 797. Unde Gibbo Septembri mense seditionem factam esse sit edoctus, nescire nos fatemur.

Re ita feliciter gesta cum comitibus Ursicinus non Mediolanum rediisse, sed in illis tractibus remansisse videtur. Cum enim Iulianus, quem die VIII Id. Novembrium Caesaris auctum dignitate Constantius collegam sibi assumpserat, per Gallias exercitum colligeret, maximae virium parti, quae Remis Caesarem opperiebatur, mense Iulio a. 356 praefuit (XVI, 2. 8), adusque expeditionis finem agere praeceptus iisdem in locis, una cum Marcello, successore suo. Interfuere igitur levioribus illis proeliis quibus Iulianus prudentiam fortitudinemque suam ostendit, et barbaris iam magis magisque provinciarum fines persultantibus terrorem nominis sui iniecit, antequam omnium virium contentione utrimque dimicaretur.

Sed etiam ex altera parte labante Imperio, tanta fidorum peritorumque ducum raritate, Constantius iterum ut Ursicino iam saepius iniuriose et invidiose neglecto salutem suam committeret dira necessitate coactus, „eum ad se venire praecepit, (XVI, 10. 21), et ille, literis gratanter acceptis, mense Iunio a. 357 Sirmium venit, comitantibus sociis; libratisque diu super pace consiliis, quam fundari posse cum Persis Musonianus Praef. Praet. rettulerat, in Orientem cum magisterii remittitur potestate; Ammianusque addit: provectis e consortio nostro ad regendos milites natu maioribus, adolescentes⁷⁾ eum sequi iubemur, quidquid pro re publica mandaverit impleturi.“

Dum Alemanni Sarmatae ex omni parte barbari li-

⁷⁾ Ammianum, cum anno 357 adolescentem sese fuisse praedicet, haud magno errore inter annos 335 — 340 natum putaverimus.

mites romanos urgent, Sapor, rex Persarum, ingenti mole bellum parabat accitis undique auxiliariis; at ne tum quidem tacuerunt calumniatorum susurri, qui eamdem incudem (uti liceat verbis Ammiani) diu noctuque tundendo ad spadonum arbitrium Imperatori suspicaci et timido intendebant Ursicinum tamquam altius anhelantem. Itaque vir strenuus et omni belli genere probatus, dum apud Samosatam Commagenae urbem (XVIII, 4. 7) periculorum quae instabant nuntio accepto se contra accingit, sub finem hiemis 358/9 ad comitatum Constantii revocatus est, peditum magisterio functurus, eiusque in locum Sabinianus missus, senex vietus imbecillisque et ignavus. Optimo iure gravissimis, sed ut solet tumidis, verbis Ammianus intempestivum Imperatoris arbitrium vituperat: et re vera, plane Constantio dignum facinus est, qui nulli rei nisi ipsius saluti et theologorum disceptationibus toto animo deditus, cum nec consiliis efficiendis subsidiorum satis largiretur, neque ob invidiam et metum rebus arduis virum strenuum praeesse pateretur, quaecunque temptabat irrita extemplo reddebat. Cuivis mentis sanae homini perspicuum erat tanta in necessitate etiam si apud Thulen moraretur Ursicinus, acciri eum debuisse, utpote disciplinae veteris et longo usu bellandi artis Persicae scientissimum. Et nimirum Persae, quem unum timebant Ursicinum amotum esse comperto despectoque novello duce, maxima fiducia atque audacia prorsus tendebant, ut quam plurimas provincias occuparent.

Cum igitur Ursicinus protectoribus suis sequentibus paullisper cis Taurum moratus ex imperio ad

partes Italiae festinaret, ubi ad Hebrum, Thraciae fluvium, pervenit, Principis accepit scripta iubentia omni causatione posthabita ipsum reverti in Mesopotamiam sine apparitione, nullam expeditionem curaturum periculosam, ad alium omni potestate translata. At Ammianum ipsum loqui sinamus: agitati igitur sine rationibus, diu cunctati, reversique, fastidii plenum Sabinianum invenimus, hominem mediocris staturae et parvi angustique animi, vix sine turpi metu sufficientem ad levem convivii nedum proelii strepitum perferendum. Tamen, quoniam speculatores apparatus omnes apud hostes fervere constanti asseveratione perfugis concinibus affirmabant, oscitante homunculo Nisibin propere venimus utilia paraturi, ne dissimulantes obsidium Persae civitati supervenirent incautae (XVIII, 6, 1 sqq.) Deinde vivida et accurata narratione trepidationem Romanorum depingit, anxie quid relaturi sint speculatores expectantium; nec, qua est fide candida, tacet quam veloci cursu aufugerit, vix hostium praedatoriis manibus vitatis. Quas minutias repetere cum non sit nostri consilii, scriptoris ipsius descriptionem castrensi quodam spiritu afflatam rogo revolvam.

Tum Amidam recessum est. Ammianus autem, qui inter protectores auctoritate et honore praestitisse videtur, ad Iovinianum Corduenae satrapam qui cum Romanis occulte sentiebat, cum centurione fidissimo missus est, exploratius noscendi gratia quae gerebantur. Cum per avios montes angustiasque praecipites ad illum pervenisset, comiter susceptus a quodam locorum perito in praecelsas rupes adductus est, unde ad quinquagesimum

usque lapidem quodvis etiam minutissimum apparebat. Atque ibi tertio tandem die terrarum omnes ambitus subiectos, quos *ὄρεῖς ὄντας* nominant Graeci, hostium adventantium agminibus oppletos innumeris vidit. Quo feliciter explorato Amidam revertit.

Extemplo autem campi a Romanis undique sunt incensi, cum iam stipula flaverent et herbis pubentibus omnia turgerent, ne Sapor regi cum immensa copiarum multitudine Tigridem iam transgresso pabulorum suppetere copia. Domestici ipsi, duce Ursicino, Amidae salute legionum VII fortitudini commissa, Samosatam tendebant. Sed vix oppido egressi luce etiam tum dubia ab hostium viginti milibus, quos Romanorum equites, praesidium per eos traductus agentes, vino oppressi et somno, siverant praevenire, circumdati sunt; ingens fit trepidatio: alii fortiter dimicando mortem ultro oppetunt, alii salutem in fuga quaerunt diversas in partes, multi Tigridis verticibus absorbentur, nonnulli Amidae moenibus excipiuntur, inter quos fuit Ammianus, haud levi mortis periculo vitato (a. 359).

Paullo post Sapor ipse advenit, successu iam elatus; atque sine dubio, ut non in perniciosis diuturnisque obsidionibus morari, sed prorsus usque tendere solitus erat, hanc quoque urbem praetergressus porro perrexisset, nisi variis casibus afflicto et a praesidianis esset lacessitus. Cum igitur ira succensus oppidi⁸⁾ et defensorum ruinam decrevisset, strenue obsidio instituta est. Cuius vicissi-

⁸⁾ Amidae situm et Ammiani ipsius verbis XVIII, 8, 11; 9. 1 sqq., et Gibbonis descriptione XIX, Not. 55 optime edoceberis. — hodie Diarbekir appellatur.

tudines et fortunas referre cum sit longius, ex Ammiano petas ipso iterum quaerimus. Post septuaginta tres tandem dies (XIX, 1—8) per quos Romani, quamvis multos perferrent labores, quibus ingenti intra exiguum spatium coacta undique multitudine X dierum accessit pestilentia, Aeliano⁹⁾ tamen Comite cum tribunis quibusdam perite omnia regente, fortissime dimicaverunt, muris proflictis Persae urbem ingressi sine sexus discrimine armatos et imbelles trucidaverunt cunctaque diripuerunt. Ammianus autem in abstrusa quadem parte oppidi cum duobus aliis latens, obscurae praesidio noctis, postica per quam nihil servabatur evasit summaque celeritate ad decimum lapidem pervenit. Cum iam¹⁰⁾ lassitudine superaretur, fugaci equo usus, ad Euphratem provectus est. At Persarum persequentium procul prospecto agmine, cum omne iam esset in celeritate praesidium, per dumeta et silvas montes petiit celsiores; exindeque Melitinam minoris Armeniae urbem venit; ubi Ursicinum repperit qui post infelix illud proelium prope Amidam commissum, a domesticis separatus, interea Sabinianum per otium Edessae degentem frustra ad spem ferendam impellere temptaverat; hunc comitatus Ammianus suam revisit Antiochiam.

Per quattuor qui sequuntur annos de rebus suis nihil nobis tradidit Ammianus: utrum Agilonem, Ursicino a. 360 deposita militia ad otium digredi iusso, ad ma-

⁹⁾ Non, ut nonnullis videtur, Ammianus defensionis praefuit.

¹⁰⁾ E verbis XIX, 8, 6: insuetus ut ingenuus, recte et Ammianum inter equites militasse et nobili familia oriundum fuisse colligi videtur.

gisterium promotum secutus sit, an ipse quieti paullisper sese dederit, nescimus.

Sunt qui negent Marcellinum Romanorum exercitus „nostros“ dicere, nisi ipse inter pugnantium numeros fuerit; affirmaverunt igitur eum pugnis interfuisse quae et Constantio duce apud Bezabden XX, 11. 11, et cum Alamannis commissae, ducibus Valentiniano et Gratiano XXVII, 10, 16 referuntur. Sed uno iam exemplo tota fit invalida ratiocinatio: in proelii illius celebris Argentoratis narratione vocabulum quod est nostri invenitur XVI, 12. 15. 37. 42. etc.; quo tempore Marcellinum in Galliis non versatum esse constat.

Quarto tandem anno aliquid certi comperimus. Ammianus enim Iulianum Imperatorem elato intentoque animo bellum contra Persas magnis copiis molitum, secutus est, ut videtur, retenta protectoris domestici dignitate. At mira quadam ratione fit ut non statim ab Antiochia, qua ex urbe Martii mensis initio profectus est Imperator, sed non prius quam Zaitham a. d. VIII Id. Apriles pervenerit exercitus tamquam testis res tradat. XXIII, 5, 7: tum demum „venimus“ usurpat, cum antea vel „Iulianus venit“, vel „ventum est“ diceret.

At cum ne in hac quidem expeditione Ammianus vel forti facinore vel dignitatis splendore insignis fuerit, satisfecisse nos censemus si brevi tantum rerum eventus referamus.

Cum a. d. VI Idus Apriles anni 363 Persicum solum esset¹¹⁾ occupatum, castella nonnulla aut oppugnata aut

¹¹⁾ Differunt inter se Ammianus et Zosimus in finibus Romani et Persici imperii determinandis. Si nostrum sequimur, et Zaitha Roma-

praeterita sunt; Persarum autem solito more raro ex adverso resistentium semper retro cedebat exercitus pars maior, dum manus expeditae agmen undique lacesunt Romanorum. Pirisabora tamen et Maogamalcha oppida contentione summa sese defendere ausa Romanorum numero artibusque et fortitudine sunt excisa. At postquam Tigride superato iam prope Ctesiphontem urbem regiam ventum est, digesto cum ducibus consilio, cum civitas situ ipso inexpugnabili defenderetur et metuenda cum multitudine protinus rex adfore crederetur, obsidionem non temptare Iuliano placuit; sed fallacibus perfugarum artibus captus, maxima parte concremata classis mediterraneas vias arripuit. Quo cognito Persae statim herbas cum adultis segetibus incenderunt, ita ut Romani inedia cruciarentur et conflagratione paullisper progredi vetarentur. Iam factorum paenituit Imperatorem cum ipse locorum ignarus exercitum inopia pressum trepidare ac Saporem imminere sentiret. Atque postquam

norum urbibus est adnumeranda, et Iulianus exercitus ordinem qui accurate refertur XXIV, 1. 2 hanc demum urbem praetergressus instituit et contionem habuit (XXIII, 5. 15); fines igitur inter Zaitham et Duram ponit, ab hac urbe bidui itinere distractos. Zosimus autem III, 13, 1 et Carrhas Assyrios et Romanos discernere, et Circesium (Cercusium), oppidum munitissimum in angulo situm quem Euphrates et Abora fluvii efficiunt, Assyriis finibus contiguum esse 12, 5 affirmat, agminisque distributionem trans Circesium factam tradit. Cfr. 13, 6; 14, 1. — Cum Carrhas a finibus, quales tunc constituti erant, haud paullo distare constet, Circesium Romanae ditionis extremum oppidum fuisse est veri simile. Sic quidem Kiepertio placuit. Ammianum memoria fefellisse videtur. — Libanius melius esset meritis, si pro declamationibus certius quid tradidisset (I, 595 sqq. Reiske).

malis nisi retro¹²⁾ faceret iter mederi se non posse intellexit, Corduenam versus tendere coepit. Sed iam sequente die Persae supervenere; itaque per complures dies pugnabatur, hostibus agminis terga prementibus. Atroci autem a. d. VI Kal. Iulias undique proelio exorto, Iulianus equestri hasta perfossus animam efflavit. Tum collectis exercitus ducibus de creando Principe consultabatur, variis studiis, diversis sententiis. Num Gibbo recte fecerit qui (XXIV, not. 100.) honoratiorem istum militem qui Amm. XXV, 5. 3 dicitur, ipsum Ammianum fuisse suspicatus est, in medio relinquemus; attamen illum nomen suum non tacere consuevisse monebimus, ubi rebus ipse interfuit. Tandem Ioviano, domesticorum ordinis primo, Imperatore facto, nihil aliud actum est, quam ut summa celeritate ad Romanos fines muniretur via. Neque erat malorum finis: cum enim Charcham et Duram oppida praetergressi ad Tigridem venissent, amnis verticosus nec nando transeundi facultatem praebebat, nec pontes compaginari patiebatur. Persae tamen praeter spem priores de pace fundanda oratores miserunt, quam occasionem tali in rerum necessitate Imperator libenter arripuit. Tam ignobilem et probrosam perniciosamque pacem a Romanis numquam conditam esse scriptores omnium consensu affirmant, qua primum Imperii fines

¹²⁾ Si Ammiani et Zosimi narrationes inter se comparaveris, plerisque in rebus eos consentire reperies, praeter locorum nomina, quae ab utriusque lingua aequae abhorrentia variis formis tradi non est mirum. Sed in eo Ammiani fides apparet, quod iam a Iuliano, cui ceterum magnopere favet, receptum inchoatum esse fatetur; Zosimus autem Ioviano tantum electo huic necessitati concessum esse refert.

sunt minuti. Tigride autem magno cum periculo superato per deserta loca iter est factum, inedia cibi et potus incredibili modo milites cruciante; post multos labores tandem Nisibim perventum est, quam urbem Romanis artissime coniunctam hostibus tradendam fuisse eloquenter queritur Ammianus.

Iovianum prorsus ad imperii interiora pergentem usque ad Antiochiam prosecutus est Ammianus; inde ab hoc tempore rerum quas tradit non amplius ipse testis videtur fuisse.

Post hanc infelicem expeditionem Ammianum militia relicta, quamvis nondum aetate proventus esset, ad otium sese contulisse veri est simile.

Itaque cum parcissime de se ipso loqui consueverit, paucis locis contenti esse debemus e quibus nonnulla de vitae eius condicione colligere licet. Quin Valentis temporibus Antiochiae moratus sit dubitari non potest; ubi enim Theodori (a. 371) coniurationem ea in urbe vindicatam memorat, et de accusatorum saevitia summum usque ad taedium tumido ore declamat, addit: XXIX, 1. 24: et quoniam addici post cruciabiles paenas vidimus multos, ut in tenebrosis rebus confusione cuncta miscente; et haud multo post, 2. 4: omnes ea tempestate velut in Cimmeriis tenebris reptabamus, paria convivis Siculi Dionysii pavitantes, — quo loco ad Damoclis notissimam spectari narratiunculam patet. Ipse autem a calumniatoribus illis quos tanto persequitur ardore et odio videtur laccessitus esse, XXX, 4. 4: ergo absolutis super eius indignitate paucis quam in illis (Orientis) partibus agens expertus sum, etc. Et non errare nos putamus, si tales

casus suspicamur fuisse causas, quibus permotus Orientem reliquit, in Occidente vitam tranquilliorē consumpturus.

Romae enim degisse Ammianum constat; nam et in libris suis Romae monumenta atque aedificia et omnes urbanae vitae minutias cotidiano usu notas tritasque se habere demonstrat: XVI, 10. 15; XIV, 6. 7; XXVIII, 4. 6; 1, et Libanii quam supra iam laudavimus epistula omnem tollit dubitationem: *Καὶ σὲ ζηλωτῷ τοῦ Ῥώμην ἔχειν, καὶ κείνην τοῦ σέ. σὺ μὲν γὰρ ἔχεις ὃ τῶν ἐν γῇ παραπλήσιον οὐδέν· ἡ δὲ τῶν ἐαυτῆς πολιτῶν, οἷς πρόγονοι δαίμονες, οὐχ ὑστερον.*

Gibbo¹³⁾ et Burekhardtus¹⁴⁾ Marcellinum nostrum non aequo animo de Romanis iudicasse intellexerunt, quippe qui parum comiter a nobilibus illis familiis susceptus plus semel fortasse repulsam tulerit; et profecto per celebres illas descriptiones quibus tumidiore quidem, sed eodem vivido et vegeto sermone Urbis mores et habitus perstringit, scriptorem quae ipse expertus est tradere dilucide perspicitur (XIV, 6. 13).

Ammianus autem literis Graecis et Latinis se totum dedit, eo discendi studio quo incendi solent qui aetate iam proveciore ad artes accedunt, nec minus eorum consuetudinem secutus omnia quae diligenter undique collegit in lucem promere amat. Ita factum est ut ad res gestas scribendas incumberet. Quos libros cum temporum illorum more recitare coepisset, non solum apud rhetores virosque doctos, sed latius crescente gloria

¹³⁾ Cap. 31.

¹⁴⁾ Die Zeit Constantins des Großen p. 490.

floruit; pergit enim Libanius: ἦν μὲν οὖν δὴ σοι μέγα καὶ τὸ μετὰ σιγῆς ἐν τῇ τοιαύτῃ διάγειν, καὶ τὸ λόγους ὑπ' ἄλλων λεγομένους δέχεσθαι, — πολλοὺς δὲ ἡ Ῥώμη τρέφει ῥήτορας πατράσιν ἀκολουθοῦντας — νῦν δ' ὥς ἔστιν ἀκούειν τῶν ἐκεῖθεν ἀφικνουμένων, αὐτὸς ἡμῖν ἐν ἐπιδείξεισι ταῖς μὲν γέγονας, ταῖς δὲ ἔσῃ, τῆς συγγραφῆς εἰς πολλὰ τετμημένης, καὶ τοῦ φανέντος ἐπαινεθέντος μέρος ἕτερον εἰσκαλοῦντος· ἀκούω δὲ τὴν Ῥώμην αὐτὴν στεφανοῦν σοι τὸν πόνον καὶ κεῖσθαι ψῆφον αὐτῇ τῶν μὲν σὲ κεκρατηκέναι, τῶν δὲ οὐχ ἡττῆσθαι.

Fruebatur autem amicitia Eutherii quem olim sacri cubiculi praepositum inter spadones omnes unum laudibus extollit, atque in primis Hypatii, Praef. Praet. 382 — 383, Praef. U. Romae 379, qui et ipse Oriente derelicto Romam transmigraverat XVI, 7. 7; XXIX, 2. 16.

In Codice Theodosiano IX, 27, 5 reperitur lex anni 383, cui inscriptum: Have Marcelline, K. NB; quem Gothofredus eumdem virum atque historicum fuisse censet; at Ammianum comitem rerum privatarum a. 383, XI, 30. 41 a nostro seiungit. Chiffletius utriusque legis inscriptiones scriptori nostro tribuit. Quam rem in medio relinquere malimus, cum nec comprobari nec refutari possit. Ammianus quo anno sit mortuus non est traditum; eum anno 391 etiam vixisse infra demonstrabimus. Iam nihil restat nisi ut addamus Marcellinum nostrum per multas Imperii partes versatum esse; praeter enim regiones illas quas eum inter bella et negotia percurrisse narravimus, visit etiam Aegyptum: XVII, 4. 6: in hac urbe (Thebis hecatompylis) inter labra ingentia diversasque moles figmenta Aegyptiorum

numinum exprimentes, obeliscos vidimus plures, aliosque iacentes et comminutos. — XXII, 15, 1: Res Aegyptiacae tangantur — quarum notitiam digessimus late, visa pleraque narrantes,

nec minus Peloponnesum: XXVI, 10, 19 Laconicam prope Mothonem oppidum nos transeundo conspeximus,

atque Thracias: XXII, 8. 1: super Thraciarum extimis situque Pontici sinus visa vel lecta quaedam perspicua fide monstrare. — XXVIII, 4. 2 sufficiet ea quae vidisse meminimus expedire. —

Thracias et Graeciam facile pervadere potuit cum iter ex Oriente in Occidentem faceret (cfr. XVIII, 6. 5); Aegyptum autem quando attigerit, utrum ante annum 353 ducem comitatus, an armis iam depositis sciscitandi studio impulsus, plane est in incerto.

II.

Iam ad alteram libelli nostri partem pervenimus, qua de Ammiani religione accuratiorem instituere inquisitionem nobis est propositum. Gravissimam esse talem disceptationem ad scriptoris fidem iudicandam qui temporum illorum memoriam tradiderit quibus nova Christi religio, cum paullatim omnes orbis terrarum partes invasisset, iterum Imperii dominum ipsum inimicum habuit, at nihilo minus vanis adversariorum conatibus superatis veterem Deorum cultum perdidit et ipsa ad dominandi culmen evecta est, vix est cur

moneamus. Diversae autem sunt in ea re virorum¹⁵⁾ doctorum sententiae: cum plurimi Ammianum nostrum Deorum venerationem retinuisse censeant, non desunt qui eum Christianorum numero addant, ut sunt Petrus Pithoeus, verbis quae XXVII, 3, 15 leguntur permotus, Cl. Chiffletius (p. 42), et recentibus temporibus E. a Wietersheim. (Gesch. der Völkerwanderung, III, 252. 496.)¹⁶⁾ Etiam A. Schaefer, praeceptor noster summa veneratione et grato animo colendus, in lectionibus quibus interesse nobis licuit, eum quamvis veteri philosophia doctrinaque eruditum Christianae tamen religionis exteros mores et habitus professum esse ait et in Heynii sententiam inclinatur, cuius verba afferemus (p. 135): Est tamen obvia res in lectione scriptorum istius temporis, e prudentioribus plerosque nec patrias religiones abiecisisse nec novas damnasse, sed in his quidam pro suorum ingeniorum facultate probanda probasse. Inter eos qui Ammianum paganum (ea voce uti liceat) fuisse intellexerunt, Valesios Tillemontium Gibbonem (qui saepius eum the candid infidel appellat!) nominabimus. (Cfr. Neander: Kaiser Julian etc. pag. 68. Ed. 1.).

¹⁵⁾ Cfr. imprimis Burckhardt l. l. p. 262. — Ditkii opusculum quod accurate rem tractavit tum demum nobis innotuisse fatemur, cum in libello nostro condendo paene ad finem proveci essemus.

¹⁶⁾ Richter (das weströmische Reich etc. p. 147) mediam quandam ingreditur viam: Paganus fuit Ammianus, sed unum esse credidit Deum, et in Christianorum doctrinam quantum ad ipsam propensus, simplicem et sublimem religionem a vitiis eorum qui eam profitebantur aequo animo discernebat.

Optimam autem viam nos ingressuros esse putamus si omnes quoad potuimus locos quibus de re divina agitur huc colligemus et ubi opus erit accurate explicabimus.

Primum voces illas afferemus quibus, cum in utramque partem usurpari possint, et Pagani et Christiani uti potuerunt:¹⁷⁾ Numini autem et eius favori saepissime rerum eventus attribuit: XVI, 12. 52; XXIV, 4. 1; XXV, 10. 1; XXIX, 5. 40; 6. 7; XXXI, 2. 9; idque numen caeleste: XIX, 1. 4; XXVI, 1. 5; XXXI, 16. 4; sempiternum XXXI, 10. 18; perpetuum XXVII, 3. 15; XXIX, 2. 20; divinum XIX, 10. 4; XXVI, 1. 14; superum XXV, 8. 3; summum XXVI, 6. 9 appellat; coniungit quoque XXV, 7. 5: aeternum Dei caelestis numen, cum Dei ipsius numen plane eadem significatione qua numen usurpet:

XVI, 12. 13 caelitis Dei favore; XVIII, 6. 3 prosperante Deo.¹⁸⁾

Nulla discrimine dicit etiam nutum caelestem XXII, 2. 5; curam caelestem XVIII, 3. 1; XXIV, 1. 12; rationem caelestem XIX, 11. 17; praesidium caeleste XIX, 6. 7.

Cum autem numina dicat: XXII, 5. 1 Iulianus inclinatio erga cultum numinum; 8. 3 ductu numinum; XXIV, 8. 4 exstructis aris caesisque hostiis consulta numinum scitabamur (cfr. XXI, 14. 3), vel Cybelen numen

¹⁷⁾ XXI, 2. 5: numen ambiguum esse vocabulum patet, nam Iulianus deos suos precabatur, unum Christiani Deum. dubiae quoque sunt superae potestates in caelo XXVIII, 4. 24.

¹⁸⁾ nihil probat XXIV, 1. 1: Deum usitato clamore testati (milites).

appellet XXII, 9. 8, vel Iulianum in speciem alicuius numinis exceptum esse referat XXII, 9. 14, nemo erit qui loquendi eam rationem esse credat Christiani. — Cfr. XXX, 1. 22 hospitali numine contuente. XXIII, 6. 6.

Plures deos esse credit: XVII, 7. 10. Observatur caute ne alio deo pro alio nominato, cum quis eorum terram concutiat sit in abstruso, piacula committantur; quo in loco quamquam de ritualibus refert ipsum ipse quae sentiat atque persuasa habeat tradere apparet. — Cfr. XXII, 8. 2 Delon partu deorum insignem; XV, 8. 22. Nec loci praetereundi sunt quales XIX, 4. 3: telis Apollinis periere, qui Sol aestimatur (cfr. Iliad. 4 50); XXII, 8. 3. 5. 39; cfr. XXIII, 6. 24, ubi deorum celebra delubra conscribit. XXII, 4. 3 Palatinorum quosdam increpat quod templorum spoliis fuerint pasci.

Quoniam igitur dubitari non potest quin Ammianus complures deos esse crediderit, etiam Bellonam XXI, 4. 1; XXIV, 7. 4; XXVIII, 1. 1; XXXI, 1. 1; 13, 1; Furias XXIX, 2. 1; XXXI, 1. 1; 10, 1 re vera deas habuerit necesse est, nec minus Famam quam XVIII, 6. 3 describit; et de Manibus XXIX, 2. 17; XXX, 2. 9 quoque popularem sequitur opinionem. Itaque ne putes eas dicendi tantum esse quasdam figuras, qualibus in tumido suo sermone abuti solet. Voces autem quales sunt XXI, 5. 13 ad larem suum; XXV, 10. 15 Vino Venerique indulgens, nihil evincunt, nam cotidiano usu tritae dei notionem amiserant. XIV, 1. 4.

Iam Ammiani superstitiones inspiciamus, atque in primis fidem quam¹⁹⁾ oraculis et vatum effatis inesse

¹⁹⁾ De oraculorum quae tum vigeat veneratione Burekhardt l. l. 265.

sibi persuasum habet: XIV, 1. 5: velut Amphiarao referente aut Marcio, quondam vatibus inclytis; XIX, 12. 15. Et prorsus ita res agebatur quasi Clarum, Dodoneas arbores, et effata Delphorum olim solemnia in Imperatoris exitium sollicitaverint multi. — XXII, 12. 8 venas fatidicas Castalii fontis. — XXIII, 3. 3 ubi Apollinis Palatini templi incendium (a. 363) narrat, additque: ni multiplex iuvisset auxilium, etiam Cumana carmina consumpserat magnitudo flammaram, quanto pere vir pius et religiosus gaudeat quod servati sunt libri sancti facile intellegi potest. — Alexandrinorum XXII, 16. 17 et Chaldaeorum XXIII, 6. 25 veridicam vaticinandi fidem putat. Attamen de oraculorum significatione disceptari posse fatetur, quae non nisi casus discrevere postremi, et XXIII, 5. 9 notissima illa vaticinia affert quae Croeso, Atheniensibus de muris ligneis, Pyrrho bellum in Romanos molienti olim reddita sunt. Sed rudem et inconsummatum increpat XXXI, 14. 8 Valentem Imperatorem, quod ²⁰⁾ versus fatidicos qui per tripodis oraculum vulgati erant (XXIX, 1. 29 sqq.) contempserit; attamen Christianus fuit Valens!

Cum quantam fidem attribuerit Ammianus oraculis iam perspectum habeamus, non mirabimur quod omina quoque et portenta et cuiusvis modi praesagia intento animo observat; quamquam etiam Christianos illa aetate

²⁰⁾ Horum versuum emendationem diu optatam Hauptio debemus, eamque praeclaram sine dubio (Prooem. Ber. 1868):

Οὐ μὲν νηποινί γε σὸν ἔσσειται αἷμα· καὶ αὐτοῖς
 Τισιγόνῃ βαρύνῃσις ἐχοπλίσσει κακὸν οἶτον
 ἐν πεδίοισι Μίμαντος ἀγαιόμενοις Ἄρης.

non erroribus plane expertes fuisse constat, tali tamen superstitioni et credulitati virum qui religionis illius doctrinas vel tantum generatim et summatim perstrinxerit sese dedere potuisse nemo contendere audebit. Vix enim est credibile quot et qualibus rebus vim futura praesagiendi inesse censeat: Si vox fortuito edita auditur (XV, 5. 34; XXXI, 1. 2), si asinus rugiens tribunal ascendit (XXVII, 3. 1), si Ioviani filiolus ne sella curuli vehatur vagit et reluctatur, (XXV, 10. 11), sine dubio magnas his omnibus res praesagiri necesse est. Iuliano fines Assyriorum ingresso leo offertur, a militibus telorum ictibus confossus (XXIII, 5. 8); gravis fit disceptatio: regis enim obitum portendi constat, sed utrius, num Romani an Persae est incertum. — Iovianus etiam tum protector domesticus cum Constantii reliquias comitatur iisdem honoribus augetur quibus Princeps: statim ex eo colligitur ipsi imperium quidem esse destinatum, sed et cassum et umbratile, ut ministro rerum funebrium. XXI, 16. 21.

XXIII, 1. 5. Felicem comitem largitionum mortuum Iulianus, comes Orientis, Imperatoris avunculus, est secutus; sed Antiochienses cum publicos legerent titulos Iuliani Principis statuis subscriptos, in quorum contextu Felix nominibus eius additum erat, Felicem Iulianum Augustumque pronuntiabant, ita ut Imperatoris nomen mortuis iam viris coniungeretur: nimirum fit ex eo praesentissimum omen.

Cometas (XXV, 10. 2), nitorem per caelum visum igneum (XXV, 2. 4), bubonis et nocturnarum avium (XXX, 5. 15; XXXI, 1. 2) lugubrem cantum pro diris

praesagiis habitos esse facile intellegimus, cum etiam hodie multis in regionibus non sine superstitioso metu percipiantur.

Sed quid magis est ridiculum quam quae XXVIII, 1. 42 traduntur: scopae florere sunt visae quibus nobilitatis curia mundabatur; idque portendebat extollendos quosdam despicatissimae sortis ad gradus potestatum excelsos.

Livii annuam prodigiorum relationem legere nos putamus XIX, 12. 19: tunc visu relatuque horrendum natum est monstrum, infans ore gemino cum dentibus binis et barba, quattuorque oculis et brevissimis duabus auriculis: qui partus ita distortus praemonebat rem publicam in statum verti deformem. Nascuntur huiusce-modi saepe portenta, indicantia rerum variarum eventus, quae quoniam non expiantur ut apud veteres, publice inaudita praetereunt et incognita. Nonne facile ex his colligitur Ammianum suae aetatis negligentiam vituperare quae, veterum prisco more spreto, deorum iram nulla caveat expiatione et impia rerum sacrarum incuria omnia in terram detraxerit mala?

Ut brevi loquamur, per omnes fere res Deorum voluntatem significari credit, easque auxia et timida cautela observat. Cfr. XXI, 2. 2; 3. 3, 7. — XXII, 1. 1; 15. 2; XXIII, 1. 6; 3. 3. 7; 5. 6, 12; XXIV, 6. 17; XXVI, 1. 5; XXVIII, 1. 17; XXIX, 1. 7; XXXI, 1. 3.

Delirare vero videtur Ammianus, ubi superstitiones suas, nescio cuius theologi vel philosophi secutus auctoritatem certa ratione explicare atque probare conatur XXII, 1. 7. Nam et verborum ridiculas instituit origi-

nationes, et de mentibus humanis quas ex sole velut scintillas diffunditatas esse dicit, mire hariolatur, et de substantialibus potestatibus aliisque rebus reconditis abstrusas prodit doctrinas, quas cum Ammiano ipsi non satis videantur esse perspectae, nos quoque non plane intellexisse fatebimur.

Iulianum tamen vituperat Principem XXV, 4. 17 quod praesagiorum sciscitationi nimiae fuerit deditus, et tamquam superstitiosus magis quam sacrorum legitimus observator innumeras sine parsimonia pecudes mactaverit. (Cfr. XXII, 12. 7); at non quae supra demonstravimus eo iudicio infringuntur, nam nimietas sola impugnatur superstitionis, cui ultra omnem modum deditum fuisse Iulianum ex sexcentis scriptorum locis constat. Quin etiam eundem laudat Imperatorem XXI, 2. 4 ut haruspicinae auguriisque intentum, et ceteris quae deorum semper fecere cultores. Cum autem Marcellinus praesagiis magnam credat inesse vim et auctoritatem, et ipsum deorum cultoribus adnumerari voluisse dilucide patet.

Quid verum Ammianus de Christianis ipsis eorumque religione senserit nunc est inquirendum. Ac statim eum de Christianis et Christianorum rebus semper tamquam de alienis loqui constat, quae ad ipsum nullo modo pertineant, quibus numquam et nusquam sese adiungit; et vocabulo usus quod Christiani maxime de suis honoribus et moribus solent usurpare: „ut ipsi appellant,“ nonnumquam addit, ne in eorum consortium a legentibus aggregetur XIV, 9. 7; XV, 7. 7; XXXI, 12. 8; cfr. XXI, 2. 5; nec minus reperies eum de rebus ecclesia-

sticis et dissensionibus dogmaticis quae tum cuncta odio et tumultu et discidiis permiscebant, satis pauca habuisse perspecta. Nam hoc minime est mirandum quod Ammianus nomina (episcopos, presbyteros, diaconos) cognovit quae Christiani muneribus suis imposuerant; facile enim per cotidianum usum etiam externis hominibus innotuerant. (Antistes, quo nomine Christianorum episcopos appellat, etiam de paganis dicitur sacerdotibus. XXIII, 6. 24.)

Si narrationem quam de Liberio Romae episcopo facit obiter tantum perlegeris, sine dubio vix rerum de quibus agitur superficiem nosse Ammianum intelleges. Constantius enim Arianas partes secutus Athanasium, qui et nomen suae doctrinae dedit, iam ab Orientalibus episcopis sede quam Alexandriae obtinuerat deiectum atque expulsum, etiam ab Occidentalibus sacerdotibus condemnari volebat. Mediolanum igitur a. 355 convocavit concilium, et quamvis pars maxima Athanasiana addicta esset fidei, plurimos minis et pollicitationibus perduxit ut Athanasium munere removendum iudicarent. Nonnulli tamen episcopi, auctoritate et dignitate insignes, vel omnino non ad coetum venerant, vel assentiri recusabant; inter illos fuit Liberius (XV, 7. 6); qui per epistulas Athanasium condemnare iussus, hominem nec visum neque auditum damnare nefas ultimum esse exclamans enixe renitebatur. At noctu Roma clam asportatus cum coram²¹⁾ Imperatore Athanasium insontem se iudicare declarasset Beroeam Thraciarum urbem exsul

²¹⁾ Theodoret. 2, 15. 16. Liberius postea in sedem restitutus est, cum Constantius Romam ipse visit a. 357.

missus est. Ex Ammiani verbis autem eum de dogmaticis dissensionibus nihil compertum habere, et de Athanasio ipso cum paucissima, tum ab Ariano viro tradita audivisse apparet. Iam enim ille in Tyrio²²⁾ concilio (a. 335) a calumniis quae de fatidicis et magicis artibus ipsi intendebantur ante omnium oculos luculenter sese purgaverat.

Nihilominus, qua fuit Marcellinus animi aequitate et comitate, de religione ipsa Christianorum benevola fert iudicia atque proba, cum sacerdotes qui professionis suae obliti ambitioni et avaritiae aliisque vitiis indulgebant plus semel non sine iure acriter increpet.

Celeberrima sunt quae XXI, 16. 18 de Constantio Principe dicit: Christianam religionem absolutam et simplicem anili superstitione confundens: in qua scrutanda perplexius quam componenda gravius excitavit discidia plurima; quae progressa fusius aluit concertatione verborum; ut catervis antistitum iumentis publicis ultro citroque discurrentibus per synodos quas appellant, dum ritum omnem ad suum trahere conatur²³⁾ arbitrium, rei vehiculariae succideret nervos. — Athanasianum non fuisse Marcellinum supra vidimus; si Arianam secutus esset

²²⁾ Socrat. 1, 29. — Sozom. 2, 23.

²³⁾ Sic enim, non conantur, cum Valesio legendum existimamus; nam nec de episcopis qui inter se certant dici, neque iis arbitrium attribui potest: sed Imperator ideo concilia convocavit ut omnes vi aut suadendo Arianis partibus adiungeret. Hac sola lectione recte sibi opponuntur propositiones dum — arbitrium, et rei — nervos. Princeps cum maximi rem emolumenti gerere sibi videatur, rei publicae detrimentum infert. Cfr. quae de iis queritur Iulianus. Cod. Th. VIII, 5. 12.

doctrinam, non ita vituperasset Constantium²⁴). Quid igitur restat? — Et Georgium²⁵), virum superbum et dominandi cupiditate incensum, dignum ac verum Romanorum pontificum exemplar, contra utilitatem suam reique communis Alexandriae episcopum ordinatum esse XXII, 10. 4 sqq. dicit, qui professionis suae oblitus quae nihil nisi iustum suadet et lene, ad delatorum ausa feralia desciscebatur.

Profecto, turpius vel indignius potest nihil excogitari quam quos iam tunc mores sequebantur non solum Christianorum antistites, qui theologicis disceptationibus intenti, ne coram Principe quidem Pagano verecundum pacatumque habitum prae se ferebant aut altercationibus abstinebant, sed etiam greges, partium studiis ultra omnem modum efferati.

Iulianus nuper Imperator factus, postquam pectoris patefecit arcana, deorumque restituit cultum (XXV, 5. 3), dissidentes Christianorum antistites cum plebe discissa in palatium Constantinopolitanum intromissos monebat civilius ut discordiis consopitis quisque nullo vetante religioni suae serviret intrepidus. Sed non ea erat humanitas mera et liberalitas, sed calliditas prudenter excogitata; addit igitur Ammianus: Quod agebat ideo obstinate ut dissensiones augente licentia, non timeret unanimantem postea plebem: nullas infestas hominibus bestias ut sunt sibi ferales plerique Christianorum ex-

²⁴) Cfr. E. v. Lasaulx, Untergang d. Hellen. p. 58.

²⁵) Athanasianus de Ariano: Ὁ δὲ (Γεώργιος) ὡμότερον λόγον παντὸς καὶ ἄρκτου καὶ παρδάλεως τοῖς προβάτοις ἐχρῆτο. Theodoret. 2, 14.

pertus. — Quam sententiam ad nostra usque tempora veram remansisse dolendum ac pudendum est.

Etiam inter eiusdem doctrinae assecclas saevissima exoriebantur iurgia: XXVII, 3. 12 Damasus et Ursinus supra humanum modum ad rapiendam episcopatus (Romani) sedem ardentes, scissis studiis asperrime conflictabantur, adusque mortis vulnerumque discrimina adiumentis utriusque progressis; quae nec corrigere sufficiens Iuventius (Praef. U.) nec mollire, coactus vi magna secessit in suburbanum. Et in concertatione superaverat Damasus, parte quae ei favebat instante. Constatque in basilica Sicinini, ubi ritus Christiani est conventiculum, uno die centum triginta septem reperta cadavera peremptorem; efferatam diu plebem aegre postea delenitam (9. 9). Talibus intestini odii exemplis Paganos ad novam capessendam religionem non allectos fuisse facile intellegimus, neque Ammiano opprobrio fieri volumus. Quid vero de sacerdotum moribus sentiemus? Pergit enim noster, haec ipse omnia expertus: Neque ego abnuo, ostentationem rerum considerans urbanarum, huius rei cupidos ob impetrandum quod appetunt, omni contentione laterum iurgari debere: cum id adepti, futuri sint ita securi ut ditentur oblationibus matronarum, procedantque vehiculis insidentes, circumspecte vestiti, epulas curantes profusas, adeo ut eorum convivia regales superarent mensas. Qui esse poterant beati re vera, si magnitudine urbis despecta, quam vitiis opponunt ad imitationem antistitum quorundam provincialium viverent, quos²⁶⁾

²⁶⁾ Hanc descriptionem optime cum habitu congruere quem Graecos secutus philosophos affectaverat Iulianus, vix est monendum.

tenuitas edendi potandique parcissime, vilitas etiam indumentorum et supercilia humum spectantia perpetuo numini verisque eius cultoribus ut puros commendant et verecundos.

Totum huc locum attulimus, cum et ad pristinam illam Christianorum quam dicunt simplicitatem cognoscendam dignissimus sit qui animadvertatur, et de Ammiani nostri moribus et ingenio clarissimum praebeat testimonium.

Compluribus autem locis colligi potest Ammiani sententiam stetisse ut suam quisque religionem sequi, propriumque cultum tueri sineretur. Talem tolerantiam Iulianus numquam est professus; deorum enim veterum cultu restituto non contentum eum fuisse, sed etiam²⁷⁾ Christianos, in primis Athanasium plus semel acriter insectatum esse satis constat. Ideo bis propter inclementiam vituperatur ab Ammiano: XXII, 10. 7; XXV, 4. 20 quod Christianos rhetoricae et grammaticae magistros docere vetuit, ni transissent ad numinum cultum. Et profecto rem Christianam facilius perdere ac subvertere nullo commento potuisset, quam si omnia eruditionis et doctrinae subsidia sustulisset. (Cfr. Ullmann, Gregor v. Nazianz, p. 86 ff.) Aliorsum tamen res evenit.

At laudatur Iulianus XXII, 10. 2 quod in iure dicendo numquam ob religionem ab aequitatis recto tramite deviavit. Mite clemensque Saporis regis facinus XVIII, 10. 4 extollitur, qui virgines Christiano ritu cultui divino sacratas quae captivae agebantur, custodiri intactas, et religioni servire solito more nullo vetante

²⁷⁾ Cfr. Iul. Epist. 6; 9; 26; — 42.

praecepit. — Praecipue notanda sunt verba XXX, 9. 5 quibus Valentinianum laudat, cui alioquin non magno-pere favet: Postremo hoc moderamine principatus in-claruit, quod inter religionum diversitates medius stetit, nec quemquam inquietavit, neque ut hoc coleretur im-peravit aut illud, nec interdictis minacibus subiectorum cervicem ad id quod ipse coluit inclinabat, sed inteme-ratas reliquit has partes, ut reperit.

Tantam autem tolerantiam et *παρησίαν* inter Chri-stianos scriptores nullus est professus, nec, qui erat rerum status, profiteri potuit.

Unum locum reservavimus qui ut Ammianum Chri-stianum fuisse censerent haud paucos fefellit; quid autem de ea re iudicandum sit cum ex iis quae demonstra-vimus satis iam constet, hunc quoque scopulum feliciter superaturos esse nos speramus. XXII, 11. 10 postquam Georgii illius, quem supra iam attigimus, episcopi Alexan-drini cruentam enarravit caedem, ita pergit: multitudo immanis dilaniata cadavera peremptorum camelis im-posita vexit ad litus; iisque subdito igne crematis, ci-neres proiecit in mare, id metuens, ut clamabat, ne collectis supremis aedes illis extrueretur ut reliquis, qui deviare a religione compulsi, pertulere cruciabiles poenas ad usque gloriosam mortem intemerata fide pro-gressi, et nunc martyres appellantur.

Aequi profecto et probi sunt viri verba ea, qui etiam adversariorum fidei et constantiae qui debetur honorem nulla invidia libenter largitur²⁸⁾; sed cum ab Ammiano

²⁸⁾ Quae vir paganus quoque, at idem ira odioque in Christianos repletus ac commotus, de iis senserit, non pigebit referre: Eunapium

nullam in rebus religiosis summae iustitiae et tolerantiae et libertati anteponi rationem pluribus exemplis perspectum habeamus, non mirabimur quod eos laudet qui vitam ipsam pro fide sua et religione effundere sunt ausi (Cfr. XXVII, 7. 5. 7). Non tamen negaverim suspectum esse mihi locum, ut Christiani studio librarii amplificatum atque exornatum.

Tantum iam valere demonstrationem nostram speramus, ut Ammianum Christianorum numeris adiungere nemini veniat in mentem. Sed quarto post Ch. n. saeculo praeae illi et simplici fidei, siquidem inveniri potuit umquam, quae naturae Deos populares coluit, deditum quemquam fuisse non expectabis. Alii philosophiae indulgebant, quae tunc Orientalium abstrusis obscurisque commentis permixta splendidum amiserat candorem quo floruerat apud Graecos; alii profundas, quas per veteres fabulas rebantur significari, doctrinas eruere studebant; alii variis superstitionibus tenebantur. Ita Ammianus saepius de fabulis loquitur XXII, 2. 3; 8. 13. 15; XXVIII, 4. 5, nec magni momenti eas facere videtur. At recte intellexisse eum haud negaverim, cum de Adonide et Adonidis sacris locutus, frugum adulto

dico, Vit. Aedes. p. 45 Boiss.: Ὅσπερ γὰρ καὶ μεγάλῃ τῶν ἐπὶ πολλοῖς ἁμαρτήμασιν ἐαλωκότων συναλίζοντες οὕς τὸ πολιτικὸν ἐκόλαζε δικαστήριον, θεοὺς τε ἀπειδείκνυσαν καὶ προσεκαλινθοῦντο τοῖς (μνημασι?) καὶ κρείττους ὑπελάμβανον εἶναι μολυνόμενοι πρὸς τοῖς τάφοις. Μάρτυρες γοῦν ἐκαλοῦντο καὶ διάκονοί τινες καὶ πρέσβεις τῶν αἰτήσεων παρὰ τῶν θεῶν, ἀνδράποδα δεδουλενκότα κακῶς, καὶ μάλιστα καταδεδαπανημένα, καὶ τὰς τῆς μοχθηρίας ὠτείας ἐν τοῖς εἰδώλοις φέροντα. Ἄλλ' ὅμως ἡ γῆ φέρει τοὺς θεοὺς. (Wyttienbachius ad l. l.).

sectarum in flore id esse simulacrum e religionum mysticarum doctrinis tradit XIX, 1. 11; XXII, 19. 15.

Hoc non est praetereundem quod de consuetudine deorum sentit quam cum humanis habent. Dicit enim XXIV, 4. 24: Existimabatur Mars ipse, si misceri hominibus numina maiestatis iura permittunt, adfuisse. — Cum igitur non dei caelestes cum viris fortibus collo cuti sint, neque adfuerint ipsi vel iuverint, familiares genios cum iis versatos esse potest intellegi, quorum adminiculis multi nisi sunt viri, pietate et sapientia insignes. XXI, 14. 5: quorum in numero inter veteres recentesque philosophos Marii et Octaviani nomina inveniuntur! Plotinus de ea re mystica disserere quaedam est ausus, alteque monstare quibus primordiis hi genii animis connexi mortalium eas tamquam gremiis suis susceptas tuentur quoad licitum est, docentque maiora, si senserint puras, et a colluvione peccandi immaculata corporis societate discretas.

Pergit Ammianus (§ 3): ferunt²⁹⁾ theologi in lucem editis hominibus cunctis, salva firmitate fatali, huiusmodi quaedam velut actus rectura numina sociari, admodum tamen paucissimis visa, quos multiplices auxere virtutes. Idque et oracula et auctores docuere praeclari, inter quos est etiam Menander comicus, apud quem hi senarii duo leguntur:

*Ἀπαντι δαίμων ἀνδρὶ συμπαρίσταται
Εὐθὺς γενομένη, μυσταγωγὸς τοῦ βίου*³⁰⁾.

²⁹⁾ Num philosophos veteres vel etiam Neoplatonicos theologos diceret Ammianus, si Christianus esset?

³⁰⁾ Meineke, fragm. incert. fab. 18.

Cfr. XVI, 12. 3: Salutaris quidam Genius praesens ad dimicandum eos, dum adesse potuit, incitabat. — Cfr. XXX, 5. 18, ubi simili modo Fortuna usurpatur. — Atque eodem modo quo singulos homines, ita rempublicam Genius tuetur. XX, 5. 10; XXV, 2. 3.

Ammianum mentes humanas scintillas quasdam a sole diffunditatas putare supra vidimus; XVIII, 2. 18 eas caelestibus quoque esse cognatas arbitratur. Qua e sententia necessario colligitur veram eum habuisse animae immortalitatem.

Philosophiam autem cum religione confundere videtur, ubi XXII, 16. 19 de Aegyptorum loquitur scientia: Sed si intellegendi divini aditionem multiplicem et praesensionum originem mente vegeta quisquam voluerit replicare, per mundum omnem inveniet mathemata huiusmodi ab Aegypto circumlata. Hic primum homines longe ante alios ad varia religionum incunabula (ut dicitur) pervenerunt, et initia prima sacrorum caute tuentur, condita scriptis arcanis. Hacque sententia imbutos fuisse tradit Pythagoram et Solonem et Anaxagoram et Platonem, Iovis aemulum.

Locus nolim neglegatur quo de Constantino agitur XVII, 4. 13: Obeliscum enim magnitudine insignem quem Augustus cum nonnullos asportasset alios ideo praeterierat intactum quod Deo Soli speciali munere dedicatus erat, Constantinus sedibus avelli iussit, „nihil committere in religionem recte existimans si ablatum uno templo miraculum Romae sacret, id est in templo mundi totius.“ Fas igitur esse censet Marcellinus rem quae certo cuidam deo sacrata erat transferri ut

omnino numini dedicetur. Eius modi iudicia perlegentes periisse Ammiani libros priores tredecim magis magisque dolemus; nam sine dubio de Constantino multa ex iis comperissemus, quem usque ad mortem inter Christianorum doctrinam et veterum deorum cultum et varias superstitiones haesitasse constat.

Verissimum est quod Burckhardtius l. l. dixit: „Die höchste Gottheit muß bei den meisten dieser späteren Heiden ihre erste Eigenschaft, nämlich die Persönlichkeit, an die Untergötter und Dämonen abgeben.“ Dei autem singuli remanent, sed tamquam qualitates pro personis habitae. Ita Mercurius „quem mundi velociorem sensum esse, motum mentium suscitantem theologiae prodidere doctrinae,“ XVI, 5. 5. Dei vim atque *ἐνάργειαν*, si Graeca liceat uti voce, vix retinet.

Mira sunt quae de Nemese, vel Adrastia, proferruntur: ius quoddam sublime numinis efficacis dicitur XIV, 11. 25; sed certae illi adscribuntur sedes, lunari circulo superpositae; vel substantialis tutela generali potentia partilibus praesidens fati definitur; sed eadem Iustitiae filia fingitur esse (pari qualitatis et personae confusione qua de Themide XXI, 3. 12 disseritur). Atque Iustitia ipsa habetur pro persona, quam hominum vitiis offensam in caelum esse sublatam Aratum secutus tradit XXII, 10. 6 (plane iisdem verbis XXV, 4. 20). — Cfr. XXVIII, 6. 1; 6. 25; XXIX, 2. 20; XXX, 2. 9; XXXI, 15. 7.

Adrastiam autem illam, rerum humanarum spectricem (XXII, 3. 12), summo colunt Ammianus et quem

laudibus extollit Iulianus³¹⁾ honore, ut causarum reginam et rerum arbitram ac disceptatricem. Sed iisdem Adrastiam ornat insignibus quae Fortunae dari solent: Pinnas autem ideo illi fabulosa vetustas aptavit, ut adesse velocitate volucris cunctis existimetur; et praetendere gubernaculum dedit eique subdidit rotam, ut universitatem regere per elementa discurrens omnia non ignoretur. Ammianus ipse Fortunae pinnas XXVII, 11. 2; rotam XXVI, 8. 13; XXXI, 1. 1; mundanam cornucopiam XXII, 9. 1 tribuit.

Per Fortunam autem et Adrastiam et fata nullo fere discrimine regi rerum humanarum eventus putat: XVII, 12. 4; XVIII, 6. 6; XXIII, 5. 8; XXV, 4. 14; 9. 7; XXVII, 8. 6; XXXI, 13. 19.

De fati tandem innumeri (cfr. XIV, 11. 12. 19; XV, 3. 3; XVI, 1. 1; XVII, 12. 17; XXI, 15. 2) exstant loci, quorum e multitudine duos afferre sufficiet, quibus plurima vis inest demonstrandi: XXIII, 5. 5 nulla vis humana vel virtus meruisse umquam potuit ut quod praescripsit fatalis ordo, non fiat. — XXI, 11. 32 quasi fatali constellatione ita regente diversos eventus. Profecto frigida ieiunaque quam Ammiani fuisse collegimus ex ipsius scriptis apparet religio, siquidem hoc nomine quam professus est opinionem appellare licet, firmorum egenam fundamentorum non minus quam solatio atque alacritate carentem. Quod autem probitatis consilia semper est secutus, cum doctrinae quae per fata regi cuncta

³¹⁾ Cfr. Iul. Misopog. 370 B; Epist. 403 B; 429 C; 445 D ἐθελόντων θεῶν καὶ τῆς δεσποίνης Ἀδρασείας.

contendunt omnem plane tollant ethicen, clarum est boni rectique ingenii testimonium.

Quae cum ita sint, auctorem de Iuliano Caesare fidissimum habendum esse Ammianum facile perspicimus, quippe qui aequae a Christianorum insectationibus ac Paganorum laudationibus abhorreat. Quod miles qui duce illo stipendia meruit vel vir probus ac serius qui cum eadem saepe sentiret illius favebat propositis, Imperatorem illum infelicissimum summo coluit honore, minime est mirandum.

Quamquam praeter dubitationem — sine arrogancia sperare nobis liceat — Marcellinum non Christianum fuisse demonstravimus, id tamen lectores non effugisse existimamus, quod non sine cautione quadam de Christianis loqui et praecipue tolerantia ac moderata Principum edicta laudare solet.

Cuius rei causas facillime reperies, si inde a Theodosio Imperatore acrem insectationem Paganos perpassos esse recordaris. Ammianus autem declinanda esse pericula veritati saepe contigua, praesertim cum memoriae confinia propioris tradantur, ipse censuit XXVI, 1. 1.

III.

Accuratius de Ammiani fide historica non inquiri posse censemus, nisi omnes per minutias res temporibus illis gestae exponantur; quod opus longum arduumque cum temptare nunc non sit nobis consilium, pauca erunt quae de eius libris addemus, maximam partem ex ipsius verbis deprompta.

XXXI, 16. 9: Haec ut miles quondam et Graecus, a principatu Caesaris Nervae exorsus ad usque Valentis interitum pro virium explicavi mensura: opus veritatem professum numquam (ut arbitror) sciens silentio ausus corrumpere vel mendacio.

Filum igitur historiae eo anno suscepit libris suis rerum gestarum quo Cornelius Tacitus abruperat; sed temporis invidia tredecim libris prioribus fruendi copiam nobis negavit, quorum ne minima quidem frustula sunt servata. Unus (XIV, 1. 4) invenitur apud Grammaticos locus ex Ammiani libris citatus, apud Priscianum IX, p. 870, 45 P. — Incipit liber XIV a. 353. Inter librum XXX et XXXI qui fertur cum multa, fortasse librum totum, deesse Chiffletius luculenter (p. 112) ostenderit, atque assentiatur Hadr. Valesius (p. 51), demonstratio-nem repetamus non est necesse. Nec minus recte perspexisse videntur viri docti Iulianum heroem qui dicitur Ammiani esse, cuius rebus gestis tertia fere pars librorum fuit dedita, ita ut suspicari possimus Iuliani unius causa opus tantum susceptum esse.

Raro quos in historia condenda secutus est auctores nominat, cum saepissime poetarum ac philosophorum sententias afferat, senili quadam loquacitate: uti mos est virorum qui proveciore iam aetate literis imbuti ac perpoliti eruditionem quam recens adepti sunt prae se ferre amant.

In Galliarum descriptione Timagenis illius usus est libris XV, 9. 2 quem propter morum asperitatem linguamque procacem Augusto invisum Asinius Polio comiter exceperat. Strabo quoque Timagenem secutus est

eadem terrarum in parte p. 188 Casaub. — p. 197 sub *οὐάταις* ut hodie legitur quos Euhages vocat Ammianus 9, 8, celticam latere vocem iudicandum est.

De libris Hermapionis e quibus obelisci inscriptiones sunt translatae XVII, 4, nihil praeterea est traditum. Cfr. Saalschütz, *Forschungen etc.* (Königsberg 1849) p. 32.

Existimaverunt³²⁾ viri docti Ammianum, praecipue in excessibus, quorum longitudine et siccitate fere consumitur legentium patientia, Solini Polyhistorem exscripsisse. Sed Th. Mommsenius in praeclara quam publici iuris fecit Solini editione falsam esse hanc opinionem demonstravit (Praef. 24). Pendet enim Ammianus ab eodem libro cuius Solinus fecit epitomen, i. e. *Chorographia* quam dicit Mommsenius *Pliniana* auctoris incerti, quae Plinium Melamque decurtatos atque contaminatos praebuit. Sunt autem in primis excursus

de Aegypto XXII, 14 = Solin. p. 155—164 M.;

de margaritis XXIII, 6. 85 = Solin. p. 221 sqq.

de die bissexto XXVI, 1. 8 = Solin. p. 14.

Omnium qui consentiunt locorum enumerationem reperiēs l. l. p. 254.

Praeterea et actis quae in iudiciis publicis conscribi solent (XXII, 3. 4) et nonnullis quae ad aulae pertinebant interiora scriptis uti licuit Ammiano; non tamen omnia, ne historico quidem, indaganda tradebantur arcana: XX, 10. 18. His literis iunctas secretiores alias Constantio offerendas clanculo misit (Iulianus), obiurga-

³²⁾ Chiffletius a Solino quippe quem posteriorem detrudat in actatem Ammianum expilatum esse contra putavit.

torias et mordaces; quarum seriem nec scrutari licuit, nec si licuisset, proferre decebat in publicum.

Ammianum in *ἐπιδείξει* quae dicuntur libros suos recitasse, qui scriptorum mos erat inde ab Asinio Pollione, iam e Libanii epistula didicimus; nec totum eodem tempore in publicum una prolatum est opus; cuius rei vestigia in libris qui exstant apprehendi possunt nonnulla.

Ex compluribus locis Ammianum aliquanto temporis post annum 378 quo finem fecit narrandi, rerum gestarum libros suos conscripsisse patet:

XXIX, 6. 15: Theodosius prima tum (a. 371) lanugine iuvenis, princeps postea perspectissimus (inde a die XIX kal. Febr. 379).

XXIX, 2. 6: Hypatius — et ipse posteritatem mirandis actibus praefecturae geminae decoravit. — Fuit Hypatius Praef. Urbis Romae a. 379 (Cod. Theod. 11, 36. 26) et Praef. Praetorio per Italias a. 382 — 383 (11, 16. 13; 12, 1. 99).

XXVII, 6. 12: Rusticus Iulianus — in praefectura urbana quam adhuc administrans exstinctus est . . ex-eunte a. 387 et initio 388 (Corsini ad ann.).

XXI, 4. 2: Philagrius notarius, Orientis postea comitem. A. 382. Cod. Th. 8, 5. 41.

XXI, 10. 6: Victorem scriptorem historicum — multo post Urbi Praefectum. — Aurelius Victor a. 388 — 89 Romae praefecturam gessit.

XXVI, 5. 14: Neoterius postea consul. A. 390.

XXVIII, 1. 27: Tarratius Bassus, postea Urbi Praefectus. A. 390? — Cfr. Corsini.

Serapeum denique quod erat Alexandriae, intactum cernebatur cum Ammianus scripsit XXII, 16. 12. Quod templum quo sit³³⁾ dirutum anno cum inter se dissentire viri docti videantur, rerum, quae tunc gestae sunt seriem accuratius enarrare e re futurum esse existimavimus.

Theodosium Principem acri insectatione Paganos oppressisse satis constat; cum anno iam 388 quae in Aegypto colebantur sacra per Cynegium dirui iussisset, Theophili, Alexandrinorum episcopi, precibus commotus, Bacchi quod fuerat templum ut Christianorum fieret ecclesia concessit; episcopus autem, vir vehementi atque immiti ingenio, superbia sufflatus quae in delubris reperta sunt cultus instrumenta, simulacra phalliche ut per ludibrium in publicum proferrentur praecepit. At Pagani, cum quae veneratione sancta habuissent ante omnium oculos profanari atque illudi moleste ferrent, indignatione atque ira exacerbati, quae fervida feroxque erat Aegyptiorum indoles, in Christianos impetu facto multos vulneraverunt et trucidaverunt. Tum in Serapeum confugerunt, quod leni situm in colle compluribusque moenibus circumdatum arcis instar tutum unde sese defenderent locum praebebat. Cum igitur Olympo quodam duce fortiter pugnantes vi expugnari nequirent, a magistratibus flagitabatur ut legum memores armis depositis Serapeum relinquerent. Illi autem nihil se proficere cum perspexissent, ad Theodosium rem totam

³³⁾ Socrat. 5, 16; Sozomen. 7, 15; Theodoret. 5, 22 sqq.; Rufin. 2, 23; Eunap. Vita Aedesii p. 43 Boiss.

detulerunt. Imperator Christianos qui occiderant beatos quidem pro nuntiavit, sed Paganos impunes abire passus est; at templa, ne tumultus iterum excitarentur, deleri iussit omnia. Itaque Serapeum non solum sed etiam cetera sacra eversa sunt atque spoliata. Nunc videamus quo anno sint eae res gestae. Consentiant auctores Evagrium (sic enim apud Eunapium pro Evetio legendum esse iamdudum docuit Valesius) tunc Praefectum Augustalem et Romanum comitem Aegypti fuisse; ad hos autem viros extat lex Codicis Theodosiani 16, 10, 11, data Aquileiae a. d. XV Kal. Jul. 391, quae summa severitate minacibusque verbis deorum veterum templorumque prohibet cultum. Fuerunt igitur Evagrius Praefectus Augustalis et Romanus comes Aegypti a. 391, itaque quod Marcellinus Comes a. 389 Serapeum dirutum esse tradit, manifesto errore deceptus scribit. — At non sine veri similitudine suspicamur legem illam responsi partem esse quod Alexandrinorum magistratuum rogationibus sollicitatus misit Theodosius; itaque cum Pagani templo non antea excesserint quam Principis imperia venissent Alexandriam, Serapeum a. 391 sub Iunii mensis finem eversum esse affirmamus. Prosper autem in Chronico Imperiali (Pagi, crit. in Baron. p. 577) recitat hanc demolitionem anno octavo Theodosii Magni post Gratiani necem imperantis: is autem occisus est a. 383, a. d. octavum Kal. Septembres; itaque octavus ille annus a. 390 inchoatus, a. 391 est absolutus. Eversionem igitur templi illius celeberrimi non post Augusti mensis finem perfectam esse patet.

Nec recte existimamus iudicasse Clintonem v. d.,

qui de chronologia quam bene sit meritis non est necesse moneamus; sed hoc loco erravisse videtur. Scripsit enim Hieronymus in Catalogo vir. ill. c. 134 (quod opus a. 392 absolutum esse constat): Sophronius vir apprime eruditus — nuper de subversione Serapis insignem librum composuit. Clintonis nunc propria referamus verba: As its fall was described in a work composed before 392, that event could not have been delayed till the close of 391, as Gothofred supposes. The law 16, 10, 11 was probably produced by the sedition. Provocata sane fuit lex seditiosis tumultibus, sed non post insignis delubri casum est lata: causa fuit eversionis. Quod ad Sophronii librum attinet, non id opus grave longumque fuisse veri simile est, sed libellum quales momenti necessitudines partiumque studia procreare solent; paucique sine dubio menses suffecere ad opusculum condendum quo Christianus de celeberrimo adversario debellato laetitia triumphabat elatus. Hieronymo autem, quippe qui Sophronio artissima coniunctus esset amicitia, (Sophronius complura eius opera Graece interpretatus est) liber ubi primum editus fuit innotescere potuit. Itaque exeunte a. 392 in virorum illustrium catalogo quominus memoratus sit libellus ille nihil vetat, etiam si a. 391 deletum sit Serapeum.

Quid autem inde sequitur ad tempus definiendum quo Ammiani libri sint editi? Ante mensem Iulium a. 391 scriptus est locus ille libri XXII. — At cum dicat: Neoterium postea consulem, — et Tarratium Bassum postea Urbi Praef., his autem muneribus ille praeter omnem dubitationem, hic magna veri similitu-

dine a. 390 sit functus, necessario ea non ante annum 391 scripsit; nam si eodem anno quo viri illi magistratus Romae (ubi degebat Ammianus) tenebant, publici iuris fecisset libros, sine dubio non postea, sed hoc anno dici oportebat. Itaque totum Ammiani opus prioribus anni 391 mensibus in publicum exiisse colligere possemus; at alia veri similior videtur nobis ratio.

Si de eis quae XXV, 1. 1 leguntur impensius tecum deliberaveris, Ammiano propositum fuisse rerum gestarum seriem non usque ad tempora sibi proxima evolvere, sed in Iuliani nece consistere facile intelleges; at virorum doctorum plausu atque favore permotus opus inchoatum ulterius produxit. Itaque libros XIV—XXV inter annos 389 (XXI, 10. 6) et 391 editos fuisse censemus, libros autem reliquos post annum 391.

Coniectura tandem restat una, quam pro certa habere non ausi, viris doctis probandam malumus tradere: Num Theodosio etiam tum vivo Ammianus dicere potuit: Princeps *postea* perspectissimus? Ego equidem non censeo; itaque libros XXVI—XXXI post Imperatoris illius mortem, quae contigit a. d. sextum decimum Kal. Febr. a. 395 absolutos et usui publico traditos esse suspicamur.

G. A. CART DE VITA SUA.

Natus sum Guilelmus Adolfus Cart Morgiis, quod oppidulum est situm ad lacus Lemanni ripam, die V mensis Novembris 1846 patre Ioanne Samuele, qui medici fungitur professione, matre Maria e gente Koch: quos adhuc vivos mihi gratulor. Fidei addictus sum evangelicae. Primis literarum elementis in progymnasio urbis patriae imbutus, cui tum praeerat Vionnet v. d., a. 1859 Francofurtum ad Moenum linguae Germanicae discendae causa me contuli; cuius urbis gymnasium traditus sum; florebat illo tempore I. Classeno rectore, cuius potissimum disciplina factum est ut literarum antiquarum amor in animo meo nasceretur. Verno tempore anni 1864 testimonio maturitatis instructus domum redii propter valetudinem aetatem per otium et quietem consumpturus. Eiusdem anni autumno Rhenanam amoenam adii universitatem, qua post quater sex menses relicta Berolinum migravi. Per hoc tempus docuerunt me: Bernays Brandis Gilde-meister Iahn Maurenbrecher Monnard de Noorden Ritschl Schaefer Springer de Sybel Usener Bonnenses; Droysen Haupt Huebner Kirchhoff Mommsen Muellenhoff Trendelenburg Berolinenses. Jahnii benevolentia factum est ut archaeologicis quas tenebat exercitationibus interesssem. Quibus viris omnibus gratias ago quam maximas.

SENTENTIAE CONTROVERSAE.

- I. Amm. Marc. XV, 5. 25 pro flebilis flexibilis legendum esse censeo.
- II. Iuliani Epist. 18, p. 386 *B* pro *μόνος μόνῳ* scribendum est.
- III. Eurip. Iph. Aul. v. 365 lego:
οὗτος αὐτός ἐσιν ἀνὴρ ὃς ἰάδ' ἤκουσεν σέθεν.
- IV. Soph. Ant. 904—914 reiectis versibus spuriiis ita constituo:
*καίτοι σ' ἐγὼ εἰμήσα τοῖς φρονοῦσιν εὖ
νόμῳ· Κρέοντι ταῦτ' ἔδοξ' ἀμαριάνειν κ. τ. λ.*
- V. Thuc. I, 138. 3 verba *τοῦ γενησομένου* delenda sunt.
- VI. Tacitus in Historiis et Plutarchus in vitis Galbae et Othonis libris usi sunt Cluvii Rufi.
- VII. Artibus quae in natura cognoscenda atque indaganda versantur in gymnasiis censeo maiorem curam esse impendendam.
-

LIBRARY OF CONGRES

0 003 146 367 1